

О.В. Цвек

ПОЛИВАНІВ ЯР — ЕТАЛОННА ПAM'ЯТКА ТРИПІЛЬСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ

(Т.А. Попова. Многослойное поселение Поливанов Яр. К эволюции трипольской культуры в Среднем Поднестровье. — СПб.: МАЭ РАН, 2003. — 240 с.)

Рецензована робота — чудовий пам'ятник Тетяні Олександрівні Поповій, яка назавжди пішла від нас (1931—2006). Поряд з нечисленними багатощаровими поселеннями (Ізвоар, Кукутені, Незвисько, Березівка) Поливанів Яр — еталонна пам'ятка для вивчення культур Трипілля.

Поселення досліджувала Т.С. Пассек у 1948—1951 рр., і результати того відображені в низці її праць (Пассек 1950; 1951; 1961 та ін.). Але колосальна колекція (більше ніж 50 тис. предметів) цієї складної пам'ятки вимагала подальшого камерального та наукового опрацювання. На пропозицію Тетяни Сергіївни в 70-і рр. Т.О. Попова продовжила дослідження комплексу цього унікального поселення, що стало справою її життя.

Аналіз усієї інформації — стратиграфії, житлових і господарських об'єктів, інших артефактів — дав несподіваний результат: у Поливановому Яру було не три, як то вважалося, а п'ять поселень трипільського часу. Перекриваючи одне одне, вони відображають мікрохронологію, а водночас — і періоди розвитку одного з варіантів західнотрипільської культури. Його матеріали дозволили авторові висвітлити розвиток економіки і організацію господарства в трипільських общинах Подністер'я, зафіксувати зв'язки мешканців селищ зі спорідненими трипільськими общинами та іншими племенами. Поливанів Яр з унікальними майстернями був одним із центрів крем'яної індустрії на території України. Все це детально висвітлене у відповідних розділах монографії, які є результатом скрупульозного вивчення артефактів із залученням широкого кола аналогів.

Перші розділи (II і III) присвячені найменше вивченому періоду Трипілля — VI. У розділі II охарактеризоване найдавніше селище — Поли-

ванів Яр III₁. На ньому відмічені заглиблені та наземні житла, господарські об'єкти, а також найдавніші на цій території фортифікаційні споруди. Основна група кераміки в Поливановому Яру III₁ представлена посудом із заглибленим орнаментом (65 %). Але низка ознак, а саме світло-рожевий ангоб, незначний відсоток посуду, що поєднує в декорі канелюри і зубчастий штамп, і деякі інші риси, свідчать про локальні особливості цього селища. Вірогідно, як стверджує автор, у період Трипілля VI на Середньому Дністрі набув розвитку один із варіантів пам'яток «борисівського типу», відмінний від основного його ядра. В Поливановому Яру III₁ трапляється біхромний розпис (червоним на білому тлі) та поліхромний (на червоному або білому тлі контрастно нанесений білий або червоний розпис з чорною тоненькою облямівкою). Але вказані фрагменти нечисленні (5 %) і «імпортовані» з кукутенських центрів. Співставляючи Поливанів Яр III₁ з іншими пам'ятками Кукутені—Трипілля, Т.О. Попова віднесла його до часу переходу від культури Прекукутені III до початку Трипілля VI. Але, порівнюючи його з ранніми поселеннями східнотрипільської культури, відзначимо, що, вірогідно, перше селище існувало дещо пізніше ніж припускає автор. Тут є посуд, близький до кераміки з поселень типу Красноставка, які відображають уже другу сходинку в розвитку східнотрипільської культури (Цвек 1985), але водночас у комплексі Поливанового Яру III₁ ще помітні й раніші риси, зокрема в пластиці та декорі деякого посуду з заглибленим орнаментом.

Розділ III присвячений наступному селищу — Поливанів Яр III₂. Як і попереднє, його оточував рів. Розміри селища дещо більші (2,8 га), межі його змістилися. Житла на зразок півземлянок мали вісімкоподібну форму,

котра стане характерною для будівель пізнішого періоду та не тільки в цьому регіоні. Як і в раніших, у житлах зафіксовані купольні печі, лежанки, культові місця. Знаменно, що вже в такий ранній період у домобудівництві застосовані випалені глинобитні деталі.

Різноманітний господарсько-побутовий матеріал Поливанового Яру III₂ має чимало спільного з комплексом першого селища, проте є і певні новації. Кераміки з заглибленим орнаментом доволі багато (30 %), але з'явився посуд з канелюрами і пофарбованими проміжками поміж ними, що характерно для пізнішого часу Кукутені А₄. Т.О. Попова зауважує на зростанні (50 %) кераміки з розписом і різноманітніших його стилях. Є також антропо- та зооморфні статуетки, конуси та прикраси, виявлені й керамічні імпорти культури Гумельниця, але виробів з міді немає. Автор синхронізує це поселення з Кукутені—Четецуї I, Хебешештами I, Трушештами I у Румунії, Новою Татарівкою на Дністрі, Верхніми Жорами, Старими Куконештами в Молдові та вважає, що Поливанів Яр III₂ дещо пізніший за Незвисько II. Порівняння з Красноставкою не зовсім правильне, оскільки її матеріали старші. Поливанів Яр III₂, імовірно, синхронний пам'яткам східнотрипільської культури кінця етапу В I, оскільки в його комплексі вже спостерігаються окремі елементи, притаманні пам'яткам типу Шкарівка (Цвек 2003). У зв'язку з цим дуже важливим є виділення дослідницею кераміки з канелюрами і трихромією, що набуде значного поширення під кінець етапу VI—Кукутені А₄ в Друцах, Василівці, Дрегушенях (Збенович, Шумова 1989). Заслуговує на увагу пропозиція Т.О. Попової про поділ етапу VI на чотири фази і розподіл за ними пам'яток західного Трипілья. Поливанів Яр III₂ дослідниця віднесла до третьої фази VI і співставила з колом поселень північно-східного локального варіанту, за В. Думітреску, що були генетичним підґрунтям наступного періоду розвитку Кукутені—Трипільської мегаспільноти етапу Трипілья VI—VII — Кукутені А—В.

Характеристиці поселення Поливанів Яр II присвячений розділ IV. Це третє селище виникло на місці двох попередніх і займало таку само площу, але було інакше укріплене. Поселенню притаманне типове для середнього періоду Трипілья планування жител гніздами. Його прикметна риса — наявність тільки заглиблених багатокамерних помешкань, подібних за конструктивними особливостями. Вони мають вигляд кількох овалів, що злили-

ся. Конусоподібне перекриття спиралося на стовбову конструкцію. Будівлі оснащені глинобитною долівкою, купольною піччю і вогнищами. Зафіксовані арочні ніші для посуду. Наявність на селищі тільки заглиблених будівель на тлі наземних глинобитних у інших регіонах Трипілья можна вважати його локальною особливістю.

Заслуговує на увагу і виявлена в Поливановому Яру II майстерня для обробки кременю. Зауважимо, що конструкція подібна до майстерень з Ворошилівки (Гусев 1995, с. 173—174) і Рубаного Моста (Цвек, Мовчан 1997). Вони мали форму вісімкоподібної півземлянки, а в матеріалах спостерігаються близькі типи знарядь.

Т.О. Попова вказує на цікаву деталь — скупчення крем'яних жовен, втиснутих у глину, розташовану на відстані від майстерні. Грубо оброблені жовна супроводжувалися масивними відщепами, нуклеусами і відбійниками. Дослідниця розглядає цей факт як технологічний прийом. Однак не виключено, що скупчення основних складників первинної обробки кременю в одному місці можна трактувати як ритуал, пов'язаний з обробкою кременю. Наше припущення якоюсь мірою підтверджується матеріалами інших поселень (Цвек 2005, с. 163—164).

Якщо в домобудівництві третього поселення немає різких змін, то в речовому комплексі помітна еволюція та новації. Кераміки з заглибленим орнаментом майже немає, вона представлена розмальованими виробами. Основним і специфічним показником розписного посуду є кольорова гама орнаментациї, що й визначає, на думку автора, стиль розпису та його хронологічне місце.

У Поливановому Яру II розмальована кераміка становить 86 %, а в Поливановому Яру III₂ — до 95 %. У перший період ще добре представлена біхромія (40 %), посуд декорований розписом, що поєднує червоні елементи з чорною облямівкою. Розпис наносили на ретельно залощену поверхню (стиль δ_3). Ще одним різновидом біхромії є червоний розпис на білому тлі (стиль δ_{1a}). На поселеннях центральної та північно-східної Молдови в Румунії подібний декор не трапляється. Посуд таких зразків, представлений яскравою серією в Поливановому Яру II, «експортували» на схід. Він задокументований на поселеннях східнотрипільської культури (Шкаровка, Веселий Кут). В обох комплексах Поливанового Яру II домінує кераміка з монохромним розписом. У цій групі посуду виділяються екземпляри з орнамен-

том червоною фарбою (стиль δ_4). На пам'ятках Румунії кераміки з червоним розписом немає. Провідне місце в Поливановому Яру II, особливо в комплексі II₂, займає посуд, розписаний чорною фарбою (стиль δ_4). Він близький до кераміки з поселень Траян, Яблони I і Блищанка. Є тут і пізній стиль (ϵ). Певна схожість, вказує Т.О. Попова, спостерігається між керамікою з чорним розписом із Поливанового Яру II та посудом з пам'яток східного ареалу. Аналіз керамічних комплексів пам'яток східнотрипільської культури часу її розквіту дозволяє підтримати тези автора і свідчить про тісні контакти трипільського населення Середнього Подністер'я часів Поливанового Яру II з общинами Буго-Дніпровського межиріччя, задокументовані «імпортами» розписної кераміки. В той же час послаблюються зв'язки населення Середнього Дністра з кукутенськими племенами.

Для Поливанового Яру II характерна нова «кухонна» кераміка з мушлею в тісті. Це головно горщики з різноманітною орнаментациєю (перлини, розчоси, зубчастий штамп, наколи). «Кухонна» кераміка в Поливановому Яру II₁ становить 14 %, у Поливановому Яру II₂ — 5 %. Маючи певні особливості, «кухонний» посуд Поливанового Яру II виявляє схожість з керамікою з багатьох пам'яток Дністра, Південного Бугу, Буго-Дніпровського межиріччя, а також поселень румунської Молдови. Автор подає широкий історіографічний нарис її походження. Наведена думка А. Додд-Опріцеску, яка вважає, що кераміка «С» («кухонна») відображає стійку ранньотрипільську традицію (Dodd-Oprîtescu 1981). Проте більшу рацію мали Д.Я. Телегін і Т.Г. Мовша, які вбачали її корені в степовому середовищі (Телегін 1973; Мовша 1981; 2003). Але на час виходу їхніх праць ще погано були вивчені ранні степові пам'ятки, як і східнотрипільської культури етапу VI. На останніх ми зафіксували «імпорти» керамічних і інших виробів зі степу, не виключені й контакти населення. На низці поселень (Березівка, Сабатинівка I, Онопріївка) так зв. «кухонний» посуд відображає процес формування нової для трипільсько-кукутенської мегаспільноти категорії кераміки. Є посуд перехідних форм. Запозичивши технологічні навички в етнічно інших племен, трипільські гончарі створили нові, притаманні Трипільлю зразки посуду, що в подальшому поширилися на всій території Кукутені-трипільської мегаспільноти. Зв'язки племен східнотрипільської культури з общинами степу чітко задокументовані для всіх періодів її існування (Цвек 2003).

Групи розмальованої та «кухонної» кераміки стали критерієм для поділу Поливанового Яру II на два комплекси: раніший (Поливанів Яр II₁) і пізніший (Поливанів Яр II₂). Автор переконливо показала, що обидва комплекси відображають розвиток культури в межах одного хронологічного горизонту. Відносна хронологія Поливанового Яру II визначена на ґрунті порівняльної характеристики і стратиграфії: він займає місце після поселень початку етапу Трипілья VII (Кукутені АВ1 — корлетенська фаза), синхронний поселенням другої половини етапу Трипілья VII (Кукутені А—В2 — траянська фаза) і демонструє початок етапу СІ (Кукутені В1а). Якщо можна погодитися з Т.О. Поповою щодо віднесення Поливанового Яру II до етапу Кукутені А—В, то викликає сумнів датування пам'ятки етапом Кукутені В. Пам'ятки східної зони дозволили співставити етап Кукутені А—В з перехідним етапом VI—VII Трипілья.

Після деякої перерви виникає четверте селище — Поливанів Яр I₁ (розділ V). Для нього характерні наземні глинобитні будівлі, які чітко залягали над помешканнями селищ II і III₂. Будівлі однокамерні, площа їх до 55,0 м². В одній зафіксована купольна піч, у іншій — округле випалене підвищення, можливо кульгове. Привертає увагу поява наземних жител, невідомих тут на раніших поселеннях. Але найбільший інтерес становить майстерня для обробки кременю площею до 25,0 м², розташована поряд з одним із жител. Т.О. Попова вважала, що продукція майстерні йшла на обмін. Аналогію цьому об'єктові дослідниця вбачала в майстерні в Незвисько, відмічаючи присутність у Поливановому Яру I етнічного компонента з верхньодністерської групи західнотрипільської культури (див.: Рижов 2007).

Посуд з Поливанового Яру I₁ складається з двох категорій. Посуд, оздоблений розписом, становить 95 % і включає три нерівні кількісно групи: з поліхромним, біхромним і монохромним розписом, переважає останній. Зберігаються деякі форми посуду та орнаментальні композиції, характерні для попередніх поселень. Поширення набувають зооморфні миски на ніжках, відомі ще в Незвисько III і Старих Каракушанах. Добре представлені в пам'ятках, що передують томашівсько-сушківській групі Буго-Дніпровського межиріччя, вони також виявлені і в ранніх її фазах. Наявність біноклеподібних виробів Т.О. Попова розглядає не лише як ранню прикмету, а й як локальну самобутність Поливанового Яру I₁. Вона звертає

увагу на те, що в північній частині Республіки Молдова на цей час біноклеподібні вироби зникають, але широко побутують у пам'ятках томашівсько-сушківської групи, постаючи відмінною рисою цього ареалу. Поряд з цим у керамічному комплексі вже є біконічний і сфероконічний посуд, характерний для етапу СІ. В орнаментативній переважують пізні елементи: стрічки, що оперізують посудину, спіраль, що розпадається; символи місяця, сонця, фестони, сітчасті фігури. За перерахованими ознаками Поливанив Яр І₁ зближується з керамікою пам'яток етапу Трипілля СІ—Кукутені В. Матеріалів, синхронних пам'ятці, на думку автора, майже немає. Близький матеріал середнього шару Бринзенів ІV. За періодизацією К.К. Черниш, Бринзени ІV поряд з Поливанив Яром І віднесені до першої сходинки пізнього Трипілля. Т.О. Попова не погодилася з таким датуванням, оскільки в Поливанив Яру І₁ є пізніші форми, а окремі риси розмальованого посуду близькі до петренських комплексів. Як і в Петренах, посуд з Поливанив Яру І₁ має лощену поверхню і червоний монохромний розпис. Сітчасті елементи декору також мають аналогії в Петренах і, що цікаво, в пам'ятках томашівсько-сушківської групи. Простежуються риси схожості з посудом пам'яток фази Кукутені В, розташованих у районі м. Ясси. Це само демонструє й «кухонна» кераміка.

Ретельно проаналізований матеріал Поливанив Яру І₁ і співставлення його з різними періодизаційними схемами (К. Черниш, В. Думітреску, М. Петреску-Димбовіца) дозволило авторові визначити хронологічне місце цього поселення — після Бринзен ІV, Старих Каракушан і Перегоновки — і вважати його близьким до Петренів і пізніх Шипенців (Б). У той же час Поливанив Яр І₁ має низку відмінностей від поселень петренської групи. На нинішньому етапі досліджень, як вважала Т.О. Попова, і з цим, мабуть, треба погодитися, слід говорити не так про хронологічне, як про локальне значення цієї специфіки. Можливо, поселення Поливанив Яр І₁ становить окремішній тип пам'ятки з особливими елементами декору та відображає локальні риси групи пам'яток Середнього Дністра. Відносна позиція цього селища визначена як етап Трипілля γІ—СІ, за Т.С. Пассек, або початок етапу В2 фази Кукутені В, за М. Петреску-Димбовіца.

У розділі VI охарактеризоване п'яте поселення. Воно невелике й розкинулося на природно захищеному мисі. Будівельні об'єкти розкопками не виявлені, але, виходячи з роз-

поділу матеріалу, помешкання, вірогідно, займали центральну та східну частини мису. Провідною категорією кераміки Поливанив Яру І₂ є «кухонна», а в ній домінують відкриті миски з потовщеним профільованим краєм. Це селище на протигагу гординештським пам'яткам Молдови дало найбільший відсоток посуду з домішкою дрібно потовченої мушлі та рослин і менший — з дресвою. Зовсім небагато тут розмальованого посуду, декорованого лише чорною фарбою по природному тлу. Спостерігається повний розпад спірального орнаменту.

Кераміка Поливанив Яру І₂ має аналогії в пам'ятках касперівської групи північного локального варіанту пізнього Трипілля. Але водночас вона зберігає риси, прикметні посуду поселень жванецької групи (шишкоподібні наліпи, що чергуються з рядами трикутного штампа). На думку Т.О. Попової, матеріали Поливанив Яру І₂, поряд з іншими пам'ятками, відображують згасання трипільської культури через активне проникнення до неї чужорідних груп населення: західних (культура лійчастих кубків) і східних (зі степу). Враховуючи незначну кількість посуду зі шнуровим орнаментом і наявність плитчастої обмазки з аналогічним декором, поселення Поливанив Яр І₂, на думку дослідниці, слід віднести до ранніх пам'яток касперівської групи і датувати початковою фазою Трипілля СІІ.

Підсумковий VII розділ присвячений проблемам господарства, соціального устрою та духовної культури мешканців поселень Поливанив Яру.

Багатий рослинний покрив, родючі ґрунти визначили розвиток основних галузей відтворювального господарства — рільництва й скотарства. Завдяки трасологічному вивченню знярядь, аналізу складу злакових культур наведені нові дані для характеристики хліборобства. Обробіток землі провадили мотиками. За раннього періоду вони рогові, в пізній з'являються крем'яні. Особливе значення має знахідка в другому селищі орного зняряддя — рогового багатозубчастого рала, що дозволяє говорити про якісні зміни в агротехніці, високий рівень рільництва і розширення посівів. Збирали врожай досконалими серпами з крем'яними вкладнями карановського типу. Мешканці ранніх поселень вирощували пшеницю одно- і двозернянку, спельту, карликову та ячмінь пливчастий і голозерний. Виявлені також коноплі, а для третього поселення — просо. Загалом тут, очевидно, практикували підсічно-вогневу систему в поєднанні з перелогом. Де-

які прикмети дозволили авторів припускати застосування орного хліборобства з використанням тяглової сили великої рогатої худоби. Нагадаємо й про збиральництво (терен, дика черешня).

Тваринництво було багатогалузевим. Свійська худоба становила 85 % від числа особин. Велика рогата худоба давала молоко і була тягловою силою. Дрібна рогата худоба (вівці та кози) теж посідала значне місце. Пруто-Дністровський регіон того часу вважають зоною вівчарства. Важливою галуззю було й свинарство, розповсюджене по всьому Середньому Подністер'ю і, як зазначає автор, популярне і в культурі Гумельниці. Можливо, під впливом останньої спостерігаємо розвиток цієї галузі і на поселеннях Побужжя (Березівка, Сабатинівка). З розвитком скотарства пов'язані крем'яні знаряддя — вкладні ножів. Упродовж існування всього комплексу поселень Поливанового Яру практикували й мисливство. Головними об'єктами полювання були копитні тварини: благородний олень, косуля, вепр, а також ведмідь, вовк, заєць, лисиця, лісова куниця. Цікаво, що на Дністрі кістки лося виявлені тільки в Поливановому Яру, частіше ж вони трапляються на схід від Дністра: Березівка, Володимирівка на Південному Бузі, Халеп'є — на Дніпрі. Фауністичні рештки доповнюють наконечники стріл, дротиків і списів.

Поселення Поливанів Яр II репрезентує скотарсько-хліборобський тип господарства, себто з провідною роллю скотарства (другий варіант, за Г.Ф. Коробковою); Поливанів Яр I — скотарсько-мисливський тип (третій варіант, за Г.Ф. Коробковою) за значної ролі скотарства й рільництва.

Комплексне дослідження численних знарядь, господарських споруд, продукції різних галузей з урахуванням археологічного контексту дозволили Т.О. Поповій наголосити на високому рівні різних виробництв. Є матеріали, що засвідчують чинбарство, обробку кістки, виготовлення одягу, побутових речей і прикрас, ткацтво, прядіння й плетіння.

У розвитку господарства Поливанового Яру відображена тенденція поділу виробництв на общинні й домашні. До перших віднесені видобуток і обробка кременю, металообробка й гончарство. Найяскравіше новації проявилися в обробці кременю, і за матеріалами пам'ятки Т.О. Попова показала її еволюцію у населення Середнього Подністер'я та дійшла висновку, що вже в період розвиненого Трипілля майстерні з обробки кременю спеціалізували-

ся у виготовленні продукції певного різновиду та довела функціонування в мешканців Поливанового Яру спеціалізованого общинного ремесла, що продукувало вироби не тільки для власних потреб, а й для обміну. Аналогічні спостереження зроблені дослідниками при вивченні матеріалів інших давньохліборобських культур Південно-Східної Європи, що підтверджує оформлення кременярського виробництва в спеціалізовану галузь общинного ремесла і свідчить про єдину тенденцію розвитку економіки того часу (Скакун 2004; 2005).

Головним джерелом для висвітлення соціальної структури селищ Поливанового Яру є дані планіграфії, комплекси жител і матеріал близьких у часі пам'яток. Усі п'ять селищ — невеликі (1,9—2,8 га) мисові поселення з природними і штучними укріпленнями. Житла розміщені групами чи, пізніше, парами. Будівлі диференціюються на житлові, господарські та майстерні. В соціальному вимірі група будівель відповідала великосімейній общині (домогосподарству). Гніздове розташування осель на селищі Поливанів Яр II, на думку Т.О. Попової, свідчить про прагнення споріднених сімей до об'єднання за виробничим принципом (обробка кременю, гончарство). Цей висновок підтверджується й іншими пам'ятками. Планування групами характерне для багатьох поселень східнотрипільської культури. З цього погляду особливо цікава планіграфія Веселого Кута, де спостерігаємо гончарні, чинбарські, з обробки кістки та інші майстерні в комплексах-обійстях. Подальша спеціалізація виробництв спричинила зміни соціального порядку, зокрема поділ великосімейних колективів, що відображено в переважанні в Поливановому Яру I малих осель.

Основною одиницею общини цього селища була індивідуальна сім'я професіоналів. Т.О. Попова визначає Поливанів Яр I як один із центрів по обробці кременю, населення якого постає, очевидно, як сегмент роду. Загалом трипільське суспільство часу Поливанового Яру I розглядається дослідницею як військова демократія.

Для висвітлення духовної культури населення Поливанового Яру задіяні пластика, посуд з орнаментальними символічними композиціями і знаками, конуси-фішки. Для кожного культурно-хронологічного комплексу відмічений лише йому притаманний склад культурних предметів. Унікальність добірки пластики з Поливанового Яру полягає в тому, що вона походить із стратифікованих шарів. Розробив-

ши класифікацію цих виробів, Т.О. Попова зауважує на особливостях статуеток з різних поселень. Серед них перше місце посідають фігурки жінок. Привертають увагу статуетки, що передають образ вагітної жінки — «рожениці», представлені в усіх шарах. Їх пов'язують з весняним циклом обрядів.

Окремішню групу становлять зображення зі своєрідним орнаментом у вигляді фартушка, який утворює низка заглиблених зарубок з 7, 9 чи 12 ліній. На думку Т.О. Попової, лінії-зарубки відображують числову семантику, пов'язану з місячним календарем, з циклом сільськогосподарських робіт. Цей висновок якоюсь мірою підтверджують знахідки на східнотрипільському поселенні Березівка. Тут виявлений столик-вівтар, у знаках на диску якого і в декорі грушоподібної вази відображений, як вважають дослідники, сонячно-місячний календар (Цыбесков 1964; Цвек 2004). Статуетки, виявлені в районі печей, пов'язуються з хранительками домашнього вогнища. Близькі до них за призначенням і фігурки, які використовували в ритуалах при закладанні помешкань. Чоловічі статуетки, вважає Т.О. Попова, вказують на існування культу предків.

Доволі значна і яскрава серія зооморфних теракот. Переважають фігурки бика, менше зображень дрібної рогатої худоби. Декотрі дослідники в скульптурках тварин вбачають елементи знакових систем і символів.

Різноманітні (антропо- та зооморфні, біноклеподібні) форми посуду, столики-вівтарі, орнаментальні сюжети містять різнопланову інформацію. Мотиви орнаменту в багатьох випадках мають астрально-космічне значення. Досліджуючи матеріали східнотрипільської культури ми дійшли аналогічних висновків і повністю підтримуємо інтерпретацію Т.О. Попової. Трапляється в орнаментах з Поливанового Яру й символіка, пов'язана зі зміями. Краще вона предсталена на селищі III₁, у цей період вона широко розповсюджена і на ранніх пам'ятках східнотрипільської культури. Зближує Поливанів Яр III₁ зі згаданими пам'ятками і використання в церемоніалі чаш на антропоморфних підставках (каріатиди). Їхня верхня частина прикрашена місячною і зміїною символікою. Сліди кіптяви, виявлені на чаші Т.О. Поповою, дозволили їй припустити, що цей посуд призначався для запалення ритуального вогню. Як пише дослідниця, в світосприйнятті давніх хліборобів простежується основний ідейний постулат — усвідомлення того, що людина, суспільство і природа станов-

лять єдине ціле. Іконографічні типи, представлені в пластиці Поливанового Яру, ритуальне приладдя й інші дані дозволяють констатувати існування низки культів. Та мешканці кожного селища, попри їхню різночасовість, вклонялися двом головним образам: жіночому божеству — Великій Богині-Матері (землі) та її чоловікові, місячній рогатій істоті — бику.

Здобутком дослідниці вважаємо також виявлення зв'язків мешканців Поливанового Яру з кукутенськими племенами і населенням Балкано-Подунав'я. Культурно-історична характеристика кожного з п'яти поселень дозволила відтворити історію заселення та освоєння Середнього Подністер'я. За сукупністю базових показників культури можна вважати, що етнічне ядро мешканців селища Поливанів Яр III₁ становили нащадки трипільських общин однієї з локальних груп «борисівських пам'яток» і вихідці з кукутенських общин правобережного Прута і Прикарпаття, а також болград-алденський компонент. Процес переміщення кукутенських племен слід розглядати, на думку дослідниці, як закономірний результат постійного притоку на Дністер споріднених груп населення Молдови, яке гостро відчувало нестачу сировини для крем'яних виробів. Але цей висновок викликає сумнів. Чи «по-родинному» захоплювали селище, проти кого зводили рови і чому так швидко змінився керамічний комплекс Поливанового Яру III₂? Нам видається, що ця проблема вимагає подальшої розробки на ширшому матеріалі західнотрипільської культури (Рижов 2007) і з долученням кукутенських матеріалів з поселень Румунії. Селище Поливанів Яр II з характерними лише для нього хатами-землянками, як і його керамічний комплекс свідчать, що прийшло з-за Дністра населення повністю асимілювало місцеве і викоринило давні традиції. Стосунки мешканців Поливанового Яру II з навколишніми племенами трипільської спільноти в цей час були мирні. На це вказує відсутність захисних споруд та «імпорти» звідти в середовищі східнотрипільської культури (Кліщів, Веселий Кут) і на Волинь. Освоюються місцеві ресурси Подністер'я, про що свідчить поява штольні для видобутку кременю і майстерні для його обробки. Але Поливанів Яр II, наділений і певною самобутністю, мабуть, відображає власну лінію розвитку в західнотрипільській культурі.

Найпізніші селища Поливанового Яру I пов'язані з черговою міграцією общин з перенаселеного Пруто-Дністровського межиріччя на схід. Цей рух потіснив східнотрипільські об-

щини з корінної території Буго-Дніпровського межиріччя до Дніпра. А в звільненій ніші виникли поселення-гіганти, в генезі яких, на думку Т.О. Попової, брало участь і населення Поливанового Яру.

Наостанок ще раз зауважимо, Тетяна Олександрівна дуже ретельно проаналізувала джерела, чудово їх описала й проілюструвала. В її праці подано своєрідний хронологічний зріз одного з локальних явищ Середнього Дністра від початку

етапу VI і до кінця Трипілля. Поряд з монографіями Р. Вульпе по Ізвозару, Г. Шмідта по Кукутені, Т.С. Пассек по періодизації трипільських поселень, С.М. Бібікова по Луці-Врублівецькій праці Т.О. Попової «Поливанов Яр» увійшла до золотого фонду кукутені-трипільознавства.

2011 рік був би ювілейним для Т.О. Попової. Пам'ять про цю чудову людину і науковця лишиться не тільки в наших серцях, а й наступних поколінь, зокрема й завдяки книжці.

Гусев С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е. — Вінниця, 1995.

Збенович В.Г., Шумова В.А. Трипольская культура Среднего Поднестровья в свете новых исследований // Первобытная археология. — К., 1989. — С. 99—101.

Мовша Т.Г. Проблемы связей Триполья—Кукутени с племенами культур степного ареала // Studia Prachistorica. — 1981. — 5—6. — С. 61—72.

Мовша Т.Г. Головні транзитні шляхи взаємин трипільсько-кукутенських общин зі степовими культурами Дніпро-Бузького басейну // Трипільські поселення-гіганти. — К., 2003. — С. 85—88.

Пассек Т.С. Трипольское поселения на Днестре // КСИИМК. — 1950. — 32. — С. 40—56.

Пассек Т.С. Трипольское поселения на Днестре // КСИИМК. — 1951. — 37. — С. 41—63.

Пассек Т.С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. — М., 1961 (МИА. — 84).

Рижов С.М. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля на території України // О. Ольжич. Археологія. — К., 2007. — С. 437—477.

Скакун Н.Н. Предварительные результаты изучения материалов Бодаки // Орудия труда и системы жизнеобеспечения населения Евразии. — СПб., 2004. — С. 57—79.

Скакун Н.Н. Бодаки — один из центров кремнеобработывающего производства на Волыни // Археологические исследования. — СПб., 2005. — С. 64—80.

Телегин Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973.

Цвек О.В. Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільності // Археологія. — 1985. — 51. — С. 31—45.

Цвек Е.В. Некоторые аспекты взаимодействия энеолитических обществ Триполья и Степи // Трипільські поселення-гіганти. Мат-ли Міжнар. конф. — К., 2003. — С. 175—182.

Цвек Е.В. Некоторые орнаментальные композиции на керамике восточнотрипольской культуры // Изобразительные памятники, стиль, эпоха, композиция. Мат-лы тематич. науч. конф. — СПб., 2004. — С. 102—105.

Цвек О.В. До питання виділення виробничих культур у населення трипільської спільності // Кам'яна доба України. — К., 2005. — 7. — С. 160—167.

Цвек Е.В., Мовчан И.И. Новый производственный комплекс трипольской культуры по добыче и обработке кремня // Развитие культуры в каменном веке. Мат-лы Междунар. науч. конф. Музея антропологии и этнографии. — СПб., 1997. — С. 142—143.

Цыбесков В.П. Трипольское поселение возле Березовской ГЭС // КСОГАМ. — 1964. — С. 30—32.

Dodd-Oprîşescu A. Ceramica ornamentată cu şnurul din aria culturilor Cucuteni și Cernavoda I // SCIVA. — 1981. — 32. — 4.

Надійшла 16.09.2010